

Azərbaycançılıq və AXC ideoloqları

(Əlibəy Hüseynzadə)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında milli ideya zəmini rolunu oynayan azərbaycançılıqla yanaşı, Əlibəy Hüseynzadənin siyasi türkçülük ideyası da mühüm rol oynamışdır. Ə.Hüseynzadənin sistemli siyasi türkçülük baxışı aşağıdakıları əhatə edirdi:

1. Məzlum olan sinifləri zalim siniflərdən azad etməyə çalışsın.
2. Qafqaz əhlinə muxtariyyət verilsin.
3. Müsəlman dininə sərbəstlik verilsin.
4. Türk dilinin inkişafı yolunda olan sədlər və maneələr aradan qaldırılsın.

H.Həsənov onun siyasi türkçülük baxışlarını "Rusiya türkləri tərəfindən verilən ilk sistemli baxış kimi səciyyələndirilərk baxışın əsas istiqamətlərini belə göstərdirdi:

1. Milli azadlıq uğrunda mübarizə sinfi mübarizə əvəzinə sinfi həmrəylik.
2. Dövlətçilik uğrunda mübarizə. Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi.
3. Din uğrunda mübarizə. Bütün Rusiya müsəlmanlarının birgə mübarizəsi.
4. Dil uğrunda mübarizə.

O, türk dili üçün savadlanmada, maariflənmədə, mətbuatda, siyasi həyatda geniş meydan tələb edir. Osmanlı türkcəsinin türklərin ədəbi dili kimi qəbul edirdi.

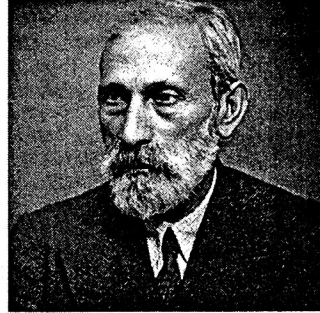
T. Svyatopçovskı Ə. Hüseynzadənin ideoloji baxışlarını belə səciyyələndirdi: "1905-ci illərdən sonrakı dövürün aparıcı ədəbi jurnalı olan "Füyuzat" (bolluq) belə bir mövqedə dururdu ki, azərbaycanlılar Oğuz türkləri olaraq osmanlılarla kök ehtibarlı eynidirlər, hər iki xalq arasındakı fərqlər çox çüzdür. Jurnalın redaktoru və baş təsisçisi Əlibəy Hüseynzadə, tədricən ayrı millətləri, "Qafqaz türkləri" adlandırıldığı millətin, təşəkkülünə gətirib çıxaran yerliçiliyə meyilli tənqid etdi. O, belə hesab edirdi ki, tarix eyni dil, din və

mədəniyyət birliyi ilə bağlanan nəhəng dövlətlər əsrinə qədəm qoyur.

Ə.Hüseynzadə açıqcasına bildirdi ki, o, "islam dünyasının mənəvi və siyasi rəhbəri olan" Osmanlı dövləti ilə bu və ya digər şəkildə birlikdə olan Azərbaycan variantına üstünlük verir. "Füyuzat"ın tutduğu və Qasprinskiyin nöqteyi-nəzəri ilə eyni olan mövqeyə görə, cəmi türk xalqları eyni dil formasını, müəyyən dəyişikliklər edilmiş Osmanlı variantını qəbul etməlidirlər. "Füyuzat" əməkdaşları dilləri mücorad anlayışlar ifadə etməkdən və dərin mühakimələrdən məhrum olan Qafqaz türklərinin zehni inkişafına nəzər salmağı xüsusi vurğuladılar: "Bizim ana dili adlandırdığımız dil əsrlərlə siyasət, onun təbii inkişafı dayandırılmışdır".

Osmanlılaşdırmanın əleyhinə olanlar, on birincisi, ictimaiyyətin mətbuatdan ayrı düşəcəyini və ədəbiyyatın əksəriyyətin başa düşə bilməyəcəyi bir dildə yazılacağını əsas göturdülər. Populist meyilli azəriçilər (azərbaycançılıq tərəfdarları) dedikdə, çoxsaylı İran oxucularını da nəzərdə tuturdular. "Molla Nəsrəddin" onların fikir qarçısı oldu. Cəlil Məmmədquluzadənin hamının başa düşəcəyi sadə dildə yazmağı qarçısına vəzifə qoyduğu "Molla Nəsrəddin" işıq üzü gördü. Satirik jurnal olan "Molla Nəsrəddin" osmanlı dilinin qrammatikasını və ifadələrinin Azərbaycan dilində gülməli vəziyyət yaratdığını göstərərək həzz alırdı. Azəriçilərin digər nəşr orqanları "Tərəqqi" və "İqbal" idi.

Osmanlıpərəstlər öz ideya və fikirlərini "Yeni Fyuzat", "Şəlalə" və "Dürlük" jurnallarında irəli sürdülər. Fransız tədqiqatçısı F.Jorjon XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş, Rusiya və Osmanlı imperiyalarında həmfikirilərlə sıx əlaqə yaratmış, "rus mədəniyyətindən qidalanmış azəri ziyalıların yeni gənc nəsl

haqqında məlumat verir, pantürkizmi" və "panislamizm" hərəkatlarının Azərbaycanca da təşəkkül tapdığı, bu yeni nəslin "erməni-müsəlman davası", "1905-ci siyasi hadisələri", sosializmin yaranması" ilə qarşılaşdığını göstərir.

Əli bəy Hüseynzadə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, kimi ziyalıların adları xüsusi qeyd edilir, Həsən Əzizoglu Ə.Hüseynzadənin türkçülük ideyalarının əhəmiyyəti haqqında belə yazır: Ə.Hüseynzadə ictimai fikrimizdə böyük bir türkçü kimi qəbul olunub. Onun bu ilk və kiçik tövsiyəsi, daha doğrusu, mübarizəyə çağırışı, 1918-ci ilə qədər Rusiyada türk-müsəlman xalqları tərəfindən aparılan milli-azadlıq mücadiləsinin qayəsini təşkil edib və proqramına çevrilib. Onu ilk siyasi türkçü kimi də qiymətləndirməyimiz daha əsaslı olardı. Ə.Hüseynzadə 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı silsilə məqalələrlə çıxış edib. Bu yazıda o, türk dünyası, onun tarixi coğrafiyası, digər türk xalqları haqqında məlumatlar verir. Orxon-Yenisey yazılarından, qədim türk "runlarından", onları kəşf edən Vilhelm Tomsondan, "Kutadqu-Bilik" əsərini kəşf edən G.Vamberi haqqında yazıb.

Məqalələrdə dünyanın bir sıra görkəmli türkşünaslarının adını və onların tədqiqatlarının mahiyyətini açıq. Onlardan V.Radlov, G.Vamberi, Ufalvun Şarl Ecen, V. Tomson, Deqin Cozef, Q.Venqlər, Şəmsəddin Sami, Nəci Asim və başqaları əhatə olunub.

Bir ona heyifislənmək olar ki, əgər hələ 100 il bundan əvvəl bu adlar və onların tədqiqat obyektləri olan türk abidələri azərbaycanlıların yaddaşına gətirilməmişdisə, o zaman niyə onlar elmimizdə genişmiqyaslı tədqiqat obyekti olmadılar? Təəssüflü..

Beləliklə, Ə. Hüseynzadənin türkçülükdə göstərdiyi xidmətlər ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan gərçəkliyində ilk dəfə olaraq dünyada mövcud olan türk xalqlarının, başqa millətlərdən olan görkəmli türkşünasların, milliyətçə türk türkşünasların, qədim türk yazılarının, xüsusən də, Orxon-Yenisey yazılarının, türk maddi-mədəniyyət abidələrinin, türk etnoqrafiyasının, böyük türklərin: Alp Ər Tonqanım, Gültəkinin və Bilgə xaqanlarının adlarını sevä-sevä qələmə alıb, türk yazı sistemlərinin, yeni əlifbaların (türk runları və uyğur əlifbası), türk dillər qrupunun və ona qohum olan dillərin, qədim türk din və məzhəblərinin sistemli təsvirini verib.

Ə. Hüseynzadə bir vacib məsələni də qaldırıb ki, türk islamı qəbul edərək ərəbləşmədi, öz milli mahiyyətini və dilini saxladı. Bütün dünya dinlərindən türk həyat tərziyə, türk təkəkkürünə və türk dilinə ən yaxın və yararlı islam dini olduğunu təkid edir və xüsusi vurğulayır ki, türk məzhəblərində özünü türk sayı bilər. O, Azərbaycanda elmin üç əsas cərəyanla inkişafını gördü: "Elmi-əhvali-əqvam", "Elmi-bəşər", "Elmi-lisan" Qaldırdığı problemlərdən ən vacibi də millətin əxlaqi olub.

"Türk dili" mərhumunda Ə. Hüseynzadə özünəməxsus mövqə tutur. Bu məsələdə Ə. Hüseynzadə ilə başqaları arasında müəyyən fikir ayrılığı var idi. Əgər M.F. Axundov dramaturgiyasını Azərbaycan xalq dili əsasında yaratmışdisə, Ə. Hüseynzadə tam və formalaşmış Azərbaycan dili haqqında heç bir fikir irəli sürmür. O deyir ki, dilimiz Bakı, Gəncə, Şirvan ləhcələrinə ibarətdir. Ə. Hüseynzadə türk dili deyərək hər türk xalqının öz dilini nəzərdə tutmurdu, o, məzhəb osmanlı türkcəsini nəzərdə tuturdu. Hətta türk dilinin inkişaf yollarının da, O, Əlişir

Nəvainin yaradıcılığına əsasən deyil, ərəb-fars sözləri əsasında görür.

Millətimizin təşəkkülü haqda fikirlərindən danışsaq, onu qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Hüseynzadə Azərbaycan xalqını "təzə cavan bir millətdir", "yolunun mənzili-əvvəlindədir" deyə qiymətləndirirdi. Avropalaşmağa aid Ə. Hüseynzadənin özünəməxsus baxışları var. "Kasablanka faciəsi" adlı məqaləsində o deyir: "Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların (avropalıların) beynləri, dimaqları girsün, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beynlərini həzm etsün. Yoxsa mədələrimiz həzm olunmasın".

Amma bununla yanaşı, onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, o, qəti şəkildə "firanglaşmayın" əleyhinədir. Ə. Hüseynzadə o kəsləri qumayır ki, Avropadan əsən hər hansı yelə, hətta zəhərli yelə şafəbxəş deyir. Bu mövqeyini o, belə açıqlayır: türkün firanglaşması, firəngin tərəqqisi deməkdir, "müsəlman tərəqqisi demək deyildir".

Ə. Hüseynzadə türk dövlətçilik ideyalarının inkişaf etmiş bir baxışına rast gəlmədik. Onun fikrinə, gələcək qurum sadəcə "türklərin mənəvi birliyi" şəklində ola bilər. Ə. Hüseynzadə 1905-ci ildə "Həyat" qəzetinin 10-cu sayında dərc edilmiş "Qəzetimizin məsləki" məqaləsində yazır ki, Azərbaycan türklərinin gələcək inkişafını ancaq Rusiya tərkibində görür. O deyir: "Biz isə türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulduğumuz üçün türklük və islam dairəsində və rus dövlətinin şərait-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istəyirik".

Bu haqda onun fikrinə Dumaya gədən deputatlara verdiyi tövsiyədə rast gəlirik. Orada sadəcə bütün Qafqaz xalqlarına, türklərə, ermənilərə, gürcülərə və başqalarına müştərək özlükdə etmək hüququndan söhbət açıq. 1905-ci il tövsiyəsində o, nə ümumən Rusiya türkləri üçün, nə ümumən Qafqaz türkləri üçün, nə də xüsusən azərbaycanlılar üçün muxtariyyət tələb etmir. Onun tövsiyəsi ondan ibarətdir ki, "Qafqaz əhlinə öz ümumi idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz". O dövrkü Azərbaycan düşüncəsi üçün bu, bir addım irəli olsa da, onu nəzərə almalıyıq ki, elə bu dövrdə gürcülər və ermənilər də artıq "Ümumi Qafqaz" deyil, sırf milli erməni və gürcü muxtariyyəti məsələsi qaldırıldı.

Ə. Hüseynzadə türk dünyasını nə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Milli İnformasiya və Əlaqələr Mərkəzi
Dünya Ədəbi Fondu

KİVDİF

Layihənin istiqaməti:
Azərbaycançılıq
ideyasının təbliği

müstəqil, nə muxtariyyət vəziyyətində görmür, hələlik, Rusiya imperiyasının sərhədləri daxilində görür. Sonrakı yazılarında isə, o, sadəcə, türklərin rus imperiyasına qarşı mübarizəsi məsələsini qaldırır və hər hansı bir dövlət qurumundan söhbət açmır. H. Əzizoglu sonda göstərir: "O, ilk azərbaycanlı olub ki, sistemli şəkildə dil, din, sinfi problemləri qaldırıb. Amma onun tələbləri birbaşa hökumət qarşısında deyil, Dumaya gədən, milliyətçə azərbaycanlı olan deputatlarla tövsiyə şəklində qaldırılmışdır. Beləliklə, 1905-ci ildə Ə. Hüseynzadənin mövqeyində ancaq milli-mədəni inkişaf üçün yaradılan şərait haqqında problemlər əks olunub. 1904-1906-cı illərdə o, hələlik, milli şüurun qaldırılması uğrunda çalışırdı. Ə. Hüseynzadə bu məqalədə üç həmrəylik sistemini açıqlayır: türkçülük, islamçılıq və rus vətəndaşlığı. Sonrakı illərdə türkçülüğün siyasi tərəfi onun üçün Rusiya qarçizmi ilə mübarizədən ibarət olub".

Bir sözlə, XX əsrin əvvəllərində millət və milli vətən azadlığı ideyalarının üstünlük təşkil etməsi Azərbaycanda yalnız dövlətçilik deyil, həm də vətəncilik nəzəriyyəsinin inkişafı üçün örnək olmuşdur. Heydər Əliyev bu təsirən sosial mahiyyətini düzgün qiymətləndirərək, qeyd edir ki, "XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri dünyada yeni münasibətlərin bərqərar olduğu bir dövr kimi Azərbaycan xalqının həyatının bütün sahələrində öz təsirini göstərmişdir".

Şübhəsiz ki, həmin dövrdə Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə, mənlük şüurunda həmin hadisələr barədə düşüncələr az təsir göstərmişdir. Milli mətbuatda şərhini tapan maarifçilik ideyalarının milli dövlətçilik haqqında düşüncələr, ziyalıların məfkərəsində dövlətçilik fikirləri üstünlük təşkil edirdi.